

Anna Paluszak-Bronka

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Katedra Językoznawstwa Synchronicznego, Diachronicznego i Kulturowego

ORCID: 0000-0001-6494-8931; e-mail: annapaluszak@poczta.onet.pl

Słownictwo rybackie w gwarach kujawskich. Część II

Abstrakt: Celem artykułu jest charakterystyka semantyczna i genetyczna słownictwa rybackiego w gwarach kujawskich. W polu zainteresowań autorki znalazły się nazwy działalności związanej z łowieniem ryb, ludzi zajmujących się połowem, stosowanych przez nich środków transportu wodnego, miejsc łowisk, przynęt, pojemników do przechowywania i przenoszenia ryb, narzędzi do wyrobu sieci oraz nazwy czynności związanych z rybołówstwem. Analiza zgromadzonego materiału pozwoliła nie tylko na wskazanie podstaw motywacyjnych oraz na ustalenie pochodzenia badanych jednostek nazewniczych, ale pokazała, że słownictwo związane z rybołówstwem charakteryzuje się obecnością wielu form archaicznych: *błyskawka*, *jadrzyć*. Wiele z dialektyzmów ma zasięg szerokoterytorialny, np.: *rybaczyć*, *wychodnia*, *glizda*. Do wąskoterytorialnych (znanych tylko na Kujawach) należą: *jadrzyć*, *plótować*, *ubierać* i *ubieranie*. Przy okazji udało się odnaleźć wyrazy albo w ogóle niepoświadczone przez słowniki gwarowe i kartotekę *Słownika gwar polskich – pińczak*, albo nienotowane w podanych w tej pracy znaczeniach, np.: *lodyga* / *odyga*, *odyżkować*. Zgromadzony materiał w niewielkim stopniu odzwierciedla także kulturę materialną i społeczną kujawskich rybaków.

Słowa kluczowe: słownictwo rybackie, gwary, Kujawy.

Abstract: Fishing vocabulary in Kuyavian dialects. Part II. The purpose of this article is semantic and genetic characterization of fishing vocabulary in Kuyavian dialects. The author's field of interest includes the names of fishing activities, people engaged in fishing, the means of water transport used by them, fishing grounds, bait, containers for storing and carrying fish, tools for making nets, and the names of activities related to fishing. An analysis of the collected material has resulted in identifying the motivational basis and determining the origin of the naming units in question. It also shows that the vocabulary associated with fishing is characterized by the presence of many archaic words: *błyskawka*, *jadrzyć*. Many of the dialectal words have a broad-territorial scope, e.g.: *rybaczyć*, *wychodnia*, *glizda*. A narrow-territorial scope (known only in Kuyavia) is attributed to *jadrzyć*, *plótować*, *ubierać* and *ubieranie*. The project as also led to finding words either not attested by dialect dictionaries or the directory of the Dictionary of Polish dialects (*pińczak*), or not recorded in the meanings provided in this work, for example: *lodyga* / *odyga*, *odyżkować*. What is more, to a small extent the collected material reflects the material and social culture of Kuyavian fishermen.

Keywords: fishing vocabulary, dialects, Kuyavia.

Uwagi wstępne

Ryby od zawsze były cennym źródłem pokarmu, a rybołówstwo, obok łowiectwa i zbieractwa, należało do najstarszych sposobów pozyskiwania żywności (Radziejewicz 20021a, za: <https://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/575-marzec-kwiecien-nr-72/kultura-i-tradycja-ludowa/874-rybolowstwo-w-dawnej-polsce>). Zabytki archeologiczne oraz opracowania etnograficzne dowodzą, że Słowianie, których osady znajdowały się wokół jezior lub cieków wodnych (strugi, strumienie, rzeki, potoki), stosowali wiele metod połowu, wykorzystywali zróżnicowane narzędzia i pomocnicze sprzęty rybackie (Moszyński 1929, 63; *Mały słownik kultury dawnych Słowian* 1972, 339–340) oraz posiadali znajomość rozlicznych sposobów zabezpieczenia ryb przed zepsuciem (Moszyński 1929, 63; Ropelewski 1963, 7; Znamierowska-Prüfferowa 1988, 14–15).

Po powstaniu państwa polskiego początkowo prawo do wolnego połowu mieli rybacy królewscy, książęcy, kościelni i klasztorni. Chłopom pozwalano odławiać ryby mniejsze i gorszego gatunku. Zdaniem Marii Znamierowskiej-Prüfferowej dopiero „uzyskanie przez miasta praw rybołowczych przyczyniło się do wyodrębnienia zawodu rybaka” (1988, 15). W XIII wieku powstawały wyspecjalizowane osady rybackie (Radziejewicz 2021b, za: <https://nikidw.edu.pl/2021/06/29/ryby-w-zyciu-mieszkancow-polski-29-czerwca-dzien-rybaka>), a w XVI – wiele nowych maszoperii i cechów zrzeszających ludzi zawodowo zajmujących się rybołówstwem. Za połowy płacono czynsz, składano daniny lub wykonywano określony rodzaj pracy (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 15–16; Radziejewicz 2021b, za: <https://nikidw.edu.pl/2021/06/29/ryby-w-zyciu-mieszkancow-polski-29-czerwca-dzien-rybaka>). Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w XX wieku zaczęło rozwijać się rybołówstwo państwowe i spółdzielcze działające na skalę przemysłową. Amatorskie połowy ryb na powszechnie dostępnych akwenach zgodnie z uchwałą z 1960 roku stały się możliwe po uzyskaniu karty wędkarskiej w lokalnych kołach Polskiego Związku Wędkarskiego.

Także na Kujawach słynących z dobrze rozwiniętej sieci hydrograficznej (Dzieduszycka i in. 2007, 9) od zamierzchłych czasów wielu mieszkańców trudniło się rybacstwem (Kolberg 1867, 88–89; Znamierowska-Prüfferowa, Żelechowska 1965, 381–382; Dzieduszycka i in. 2007, 78). Niewiele jednak wiemy dziś o pracy kujawskich rybaków. Nie znamy również słownictwa związanego z ich profesją. Wynika to z braku źródeł archiwalnych (historycznych) wcześniejszych wieków, nieobecności w zbiorach etnograficznych wielu używanych dawniej narzędzi i urządzeń rybackich oraz z nieznajomości tradycji i życia ludzi zawodowo trudniących się połowem ryb.

Poniższy artykuł stanowi kontynuację rozważań o słownictwie rybackim w gwarach kujawskich¹. Tym razem w polu zainteresowań autorki znalazły się nazwy działalności związanej z łowieniem ryb, ludzi zajmujących się połowem, stosowanych przez nich środków transportu wodnego, miejsc łowisk, przynęt, pojemników do przechowywania i przenoszenia ryb, narzędzi do wyrobu sieci oraz nazwy czynności związanych z rybołówstwem.

¹ Autorka tekstu opisała i scharakteryzowała wcześniej nazwy metod, narzędzi i urządzeń do połowu ryb w gwarach kujawskich (zob. Paluszak-Bronka 2023, 131–144).

Celem artykułu jest charakterystyka semantyczna i genetyczna² wspomnianych nazwań. Podstawę materiałową rozważań stanowią 43 jednostki leksykalne wyekscerpowane z opublikowanego w 2017 roku pierwszego tomu *Słownika gwary i kultury Kujaw*³ (dalej SGKK) i jego obszernej kartoteki (dalej SGKK kartoteka), ze słowniczka Witolda Prackiego⁴ opublikowanego w artykule *Gwara ślesińska* (1908, 106–127) oraz opracowania Zofii Znamierowskiej-Prüfferowej *Tradycyjne rybolówstwo ludowe w Polsce na tle zbiorów i badań terenowych Muzeum Etnograficznego w Toruniu* (1988)⁵. Nieocenione okazały się także informacje uzyskane od Jerzego Paluszaka – byłego funkcjonariusza Państwowej Straży Rybackiej w Kruszwicy.

Wszystkie nazwy są podawane w postaci udokumentowanej w słowniku (kartotece) lub w ekscerpowanych źródłach. Mogą zatem obok form standaryzowanych pojawić się postaci z charakterystycznymi dla gwar kujawskich fonetycznymi i morfologicznymi cechami systemowymi. Różne warianty fonetyczne jednej nazwy są przywoływane po ukośniku (/).

Prezentacja słownictwa

Łowienie ryb na Kujawach nazywa się *rybaczyniem* / *ryboczynim* (SGKK kartoteka) albo *rybarką* (SGKK kartoteka). Czasownik *rybaczyć* oznacza ‘łowić ryby’ (SGKK kartoteka).

Osoba zajmująca się połowem nazywana jest *rybarczykiem*⁶ ‘wędkarz, rybak’ (SGKK kartoteka). *Rymarz* / *rumborz*⁷ oznacza ‘rybaka wyrabującego przerebel za pomocą żelaznych kołków lub drewnianych młotów’ (SGKK kartoteka).

Środki transportu wodnego znane były już Słowianom. Budowali oni tratwy zbijane z pni drzew oraz prymitywne łodzie wykonane z jednej wydłubanej lub wypalanej wewnątrz kłody (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 107). Na Kujawach pozostawały one jeszcze dość powszechne w XIX wieku. Nazywano je *czółnami* (Jerzy Paluszak, informacja ustna) lub *korytami* (Pracki 1908, 112). Poza nimi popularne były *lodygi* / *odygi*, *lodyżki*, czyli ‘wydrążone łodzie do połowu ryb człapakiem’⁸ (Znamierowska-Prüfferowa

² Mamy świadomość, że dokumentowanie słownictwa gwarowego nie jest łatwe (zob. Karaś 2019, 19), a ustalenie pochodzenia wyrazów gwarowych, dziś już często zapomnianych lub wychodzących z użycia, do tego specjalistycznych, „często przybiera kształt kilku równie prawdopodobnych hipotez” (Waniakowa 2020, 249). Nie oznacza to jednak, by nie podejmować trudu jego gromadzenia i objaśniania.

³ Autorka tekstu jest członkiem zespołu gromadzącego słownictwo kujawskie i redagującego SGKK.

⁴ Definicje Prackiego, często archaiczne lub zbyt specjalistyczne, zostały opracowane tak, by były czytelne dla przeciętnego użytkownika języka.

⁵ Ekscerpowano z nich materiał pochodzący z Kujaw. Zgromadzone słownictwo włączono do kartoteki SGKK.

⁶ Jest to forma deminutywna od *rybarz* ‘człowiek trudniący się łowieniem ryb’ (SGP, V, 75; MSGP, 245; SW, V, 782).

⁷ W gwarach *rębiarz* oznacza głównie ‘drwała’ (por. KSGP).

⁸ *Człapak* jest to ‘narzędzie rozpięte na stałe na żelaznej obręczy i zawieszane na grubym drągu wmontowanym w łódź, zarzucane / narzucane na wodę, w której żerują ryby’ (Paluszak-Bronka 2023, 135).

1988, 67, 111). W XX wieku dominowały już *pojazdy* ‘łódzie z wiosłami’ (SGKK kartoteka), czyli z *pacynami* ‘wiosłami krótkimi bocznymi, używanymi w parze’⁹ (SGKK kartoteka). Stosowano też mniejsze łódzie wyposażone w *psychówkę* ‘wiosło długie, tylne, zamontowane na rufie’ (SGKK kartoteka; Znamierowska-Prüfferowa 1988, 111), służące do odpychania łodzi od brzegu lub dna na płyciźnie. Obecnie łódzie wiosłowe są zastępowane łodziami motorowymi z silnikiem spalinowym.

Kujawscy rybacy łowili głównie na jeziorach i rzekach. Rzadziej były to *sodzoły*, czyli ‘małe zbiorniki wody; sadzawki’ (SGKK kartoteka). Miejsce upatrzone na wodzie do zarzucenia sieci rybackiej nazywali *stowką* (SGKK kartoteka). Zimą połowy odbywały się w przeręblach. W zależności od ich przeznaczenia i używanych narzędzi nazywano je: *wraqb* ‘duży przerębel do wpuszczania niewodu’ (SGKK kartoteka), *wychodnia* ‘przerębel, z którego wyciągano niewód’ (SGKK kartoteka); *zakładnia* ‘duży przerębel, do którego wpuszczano niewód’ (SGKK kartoteka).

Do łowienia narzędziami haczykowatymi (zob. Paluszak-Bronka 2023, 134) wykorzystywano przynętę. Jej dobór był uzależniony od gatunku ryb, miejsca połowu, pory dnia lub roku (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 125; Kłodnicki 1992, 142). Na Kujawach powszechnie stosowane zanęty to: *błyskawka* / *błyskávka* / *błyskowka*¹⁰, czyli ‘błyszcząca, blaszana rybka używana jako przynęta na ryby drapieżne’ (Pracki 1908, 107), *glizda*¹¹ ‘bezkąrowiec o walcowatym ciele złożonym z wielu pierścieni; dżdżownica zwykła, *Lumbricidae*’ (SGKK kartoteka); *indor* ‘larwa ważki rzecznej, *Gomphus flavipes*’ (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 42); *pińczak* ‘biały robak żyjący w stogach’ (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 42); *rasówka* ‘dżdżownica zakładana na haczyk wędki, *Lumbricus*’ (SGKK kartoteka); *robak* / *robok* ‘zwierzę bezkąrowe o wydłużonym ciele’¹² (SGKK kartoteka) i *wegornica* ‘larwa minogów’¹³ (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 42).

Skrzynie do przechowywania żywych ryb w przystani nazywano *kastrami* lub *kasterkami* (SGKK kartoteka) i *sadzami*. *Sadza*, podobnie jak *sadz*¹⁴ (SGKK kartoteka) i *kipa* (SGKK kartoteka) oznaczała także ‘kosz pleciony z wikliny lub gałązek sosnowych służący nie tylko do przechowywania, ale i przenoszenia odłowionych ryb’. Zimą, gdy łowiono w przeręblach, kosze z rybami stawiano na saniach i przeciągano na miejsce wyładunku, w pozostałych porach roku kosze z dopiętymi szelkami zakładano na plecy. Jeszcze na początku XX wieku żony rybaków nosiły w nich ryby na sprzedaż (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 103).

W rybołówstwie niezwykle ważne są sieci. Początkowo wykonywano je z włókien roślinnych, a po II wojnie światowej używano nici fabrycznych. Po każdym połowie

⁹ Użycie jednego wiosła powoduje skręt łodzi (Jerzy Paluszak, informacja ustna).

¹⁰ *Błyskawka* dawniej oznaczała każdą ‘rzecz błyszczącą’ (SL; SW, I, 177).

¹¹ Postać *glizda* z kwalifikacją gwarową rejestruje SW (I, 835).

¹² SGP (V, 27) notuje *robaki* / *roboki* w treści ‘owady, robaki, szczury, węże, jaszczurki’.

¹³ *Minog* / *minóg* rzeczny to ryba o wydłużonym, cylindrycznym ciele bez płetw parzystych, podobna kształtem do węgorza. Jej jasnobrązowe larwy mają podłużny, robakowaty kształt (za: <https://www.ekologia.pl/wiedza/zwierzeta/minog-rzeczny>).

¹⁴ Obie nazwy funkcjonują w innych gwarach. Oznaczają ‘skrzynię, miejsce w łodzi lub naczynie do przechowywania żywych ryb’ (SGP, V, 96; MSGP, 248).

sieci należało **ubierać**, czyli ‘oczyszczać, rozplątywać, składać, porządkować’ (Pracki 1908, 124), **ubieranie** bowiem w profesjolekcie rybaków kujawskich oznacza ‘składanie, porządkowanie sieci’ (Pracki 1908, 124), a następnie rozwiesić na **kolcu** ‘drażu służącym do wieszania sieci’ (Pracki 1908, 111).

Sieci wykonywano za pomocą **bierki** / **birki** ‘drewnianej listewki lub wałeczka do nabierania nici, sznurków lub włókien roślinnych, z których wyrabiano sieci i siatki’ (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 91) i **kliszczki** (SGKK kartoteka) / **kleszczki** (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 91; Ropelewski 1963, 26), czyli ‘drewnianej iglicy służącej do wiązania oczek sieci’.

Kujawscy rybacy doskonale orientowali się, na jakiej głębokości przebywają ryby, które z nich płyną ławicą, a które samotnie żerują w mule lub piasku. Wiedza ta była niezbędna, by użyć odpowiednich narzędzi oraz ułożyć, zarzucić, obciążyć i przymocować sieć tak, by połów był udany. Świadczą o tym nazwy: **słępieć** ‘łowić, łapać ryby słępem¹⁵’ (Pracki 1908, 121); **jadrzyć**¹⁶ ‘fałdować sieć, układać ją tak, aby była wyższa i sięgała głęboko w wodę’ (Pracki 1908, 110); **lejtować** ‘rozciągać niewód¹⁷’ (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 67); **odyżkować** ‘płynąć jedną z dwóch łodzi zwaną łodygą / odygą w przeciwnym kierunku w celu rozłożenia sieci na tafli wody’ (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 67); **pachować** ‘rozpychać, rozkładać sieć na wodzie w ten sposób, by tworzyła pachy’ (Pracki 1908, 115); **plótować** ‘rozłożyć płóta – drewniane krążki na wodzie’ (Pracki 1908, 115); **pobierać** ‘wyciągać ryby z wody rękoma lub podbierakiem’ (SGKK kartoteka); **przygrędzić** ‘przywiązać gręzy – ciężarki do sieci rybackiej’ (SGKK kartoteka); **trępić** ‘straszyć trępem – drągiem ryby znajdujące się w sitowiu w celu napędzania ich do zastawionej sieci’ (Pracki 1908, 124).

Charakterystyka genetyczna

Wśród słownictwa związanego z rybołówstwem dominują jednostki rodzime (83,7%): **bierka** / **birka** [< *bierać*, z psł. **bьrati* ‘brać’ (Borys 2008, 37; Bańkowski 2000, 49)]; **błyskawka** / **błyśkawkka** / **błyśkowka** [< daw. *błyśkać*, z psł. **bliskati*, w którym wtórne *y* pojawiło się przez analogię do *łyśkać* z psł. **lyskati* ‘błyśkać, lśnić’ (Borys 2008, 33; Bańkowski 2000, 62)]; **czólno** [< *czołn*, psł. **čьl’no* ‘łódź z wydrążonego pnia drzewa’, od pie. **kel*¹⁸ ‘bić, uderzać, siekać’ z przyrostkiem *-*no* (Borys 2008, 101; Bańkowski 2000, 235)]. Zdaniem Borysia pierwotna treść słowa to ‘ścięty pień drzewa’, a od tego powstało znaczenie wtórne ‘pień drzewa wydrążony lub wydłubany, używany

¹⁵ *Słęp* to ‘trójściennej sieć zastawna o dużych okach osadzona na kijach stojących w poprzek rzeki lub stawu, wewnątrz której znajduje się siatka, w której więzną ryby’ (Paluszak-Bronka 2023, 136).

¹⁶ Słownik warszawski notuje *jadrzysty* ‘mający jądro, czyli wklęsłość w środku’, np. *sieć jadrzysta* (SW, II, 123).

¹⁷ *Niewód* to ‘ciągniona, zarzucana, zakładana lub zapuszczana sieć do połowu ryb, zbudowana z matni, (często) ze skrzydeł sieciowych, pływaków i ciężarków utrzymujących sieć w pozycji pionowej’ (Paluszak-Bronka 2023, 136).

¹⁸ Brückner podaje, że postać prasłowiańska pochodzi od pie. członu **kil* z przyrostkiem -*n* (2000, 80).

jako łódź’ (2008, 101)]; *glizda* [< *glista*, z psł. **glista* ‘robak, dżdżownica’, a to być może od niezachowanego w językach słowiańskich przymiotnika **glistъ* ‘śliski, lepki’ (Boryś 2008, 160–161; Bańkowski 2000, 432)]; *jadrzyć* [< gwar. *jadro* (KSGP), z psł. **adro* ‘wklęsłość’ (Bańkowski 2000, 568)]; *kleszczka* / *kłiszczka* [< gwar. *kleszczka* / *klesza*¹⁹, z psł. **klešča* ‘narzędzie do ściskania, zgniatania (WSJP), z psł. **klěstiti* ‘ściśkać, zgniatać’ (Boryś 2008, 235)]; *kolec* [< *kluć* (*klóć*), z psł. **kolti* ‘uderzać czymś ostrym; rozłupywać’ (Brückner 2000, 244; Boryś 2008, 239)]; *koryto* [< *kora* (Brückner 2000, 258), Boryś pisze, że jest to wyraz „bez pewnej etymologii, może od słabo poświadczonego czasownika **koriti* ‘zdzierać korę z drzewa’ (2008, 250), co wywodzi z psł. **čerti* ‘ciąć, nacinać, oddzielać, obłupywać korę’, ale jego zdaniem nie najlepiej tłumaczy to nazwę czegoś wydłubanego w drzewie (Boryś 2008, 250–251)]; *łodyga* / *odyga* [< gwar. *odyga* / *łodyga*²⁰, z psł. **oldyga* ‘pusty wewnątrz pęd rośliny, pusta łodyga, źdźbło’, por. pie. **ald*^h ‘wydrążony pień, koryto, łódź’ (Boryś 2008, 300)]; *łodyżka* [jw.], *odyżkować* [< gwar. *łodyga* / *odyga*, jw.]; *pacyna* [< daw., obecnie gwar. *pacyć* ‘wykrzywiać, robić wichrowatym, skręcać’ (Brückner 2000, 390)]; *pińczak* [< gwar. *pińka* (KSGP), z psł. **pliska* ‘pliszka’ – nazwa onomatopeiczna od głosu wydawanego przez tego ptaka (Boryś 2008, 441)]; *pobirać* [< *podbierać*, wyrażenie przyimkowe złożone z przyimka *pod* + czasownika wielokrotnego (częstotliwego) *bierać*, *birać*²¹ ‘brać’ (Brückner 2000, 37), z psł. **bьrati*, jw.]; *plótować* [< gwar. *plóto* / *pluto* ‘drewniany krążek’ (MSGP, 194; KSGP)]; *pojazd*²² [< *pojeżdzać*, z psł. **ězditi* ‘jeździć’, gerundium od psł. **ězda* ‘jeżdzenie, jazda’ (SJDS 1996, 305; Boryś 2008, 214)]; *przygrzędzić*²³ [< gwar. *grzędziko* / *grzędzido* / *grzędzido* ‘ciężarek, najczęściej kawałek żelaza lub kamyk nawlekany na sieć, utrzymujący ją przy gruncie w wodzie’ (Pracki 1908, 110; Kłodnicki 1992, 141)]; *pychówka* [< stp. *pychać*²⁴, z psł. **pъchati* ‘pchać, popychać’ (Boryś 2008, 420)]; *rasówka*²⁵ [< *rosa*, z psł. **rosa* ‘rosa’, która najprawdopodobniej pierwotnie oznaczała ‘cieknące, spadające krople wody’²⁶ (Boryś 2008, 518). W dawnej polszczyźnie *rosa* znaczyła także ‘deszcz, krople deszczu’. W tej treści notuje jeszcze SJPD]; *robak* / *robok*

¹⁹ Psł. **klešča* (**klěstja*) to ‘narzędzie do ściskania, zgniatania. Była to pierwotna nazwa czynności (Boryś 2008, 235).

²⁰ Brückner zastanawia się, czy może to być derywat od *łódź*. Hipotezę tę opatruje znakiem zapytania (2008, 310).

²¹ *Bierać* w znaczeniu ‘brać często, kilkakrotnie albo od czasu do czasu’ notuje jeszcze SJPD, ale już z kwalifikatorem *dawny*.

²² W XVI i XVII wieku *pojazda* w polszczyźnie ogólnej oznaczała ‘wiosło’ (Brückner 2000, 426; SW, IV, 480), obecnie jest to gwaryzm, który występuje w treści ‘wiosło nieokute osadzone w dulkach (ruchome metalowe pierścienie umocowane do burty) łodzi’ (SGP, IV, 214; Znamierowska-Prüfferowa 1988, 111).

²³ Por. *grzęznąć* ‘zagłębiać się, tonąć w jakiejś substancji uniemożliwiającej poruszanie się’ (USJP, I, 1096; WSJP), z psł. **grěznōti* ‘pograżać się, zapadać się, tonąć w wodzie, w błocie’ (Bańkowski 2000, I, 497; Boryś 2008, 186).

²⁴ Jest to postać z niejasnym *y* zamiast *i* (*pichać*). Być może powstała przez analogię do czasownika *dychać* (Boryś 2008, 420).

²⁵ Zwierzęta te można spotkać w wilgotnej glebie, wychodzą na powierzchnię ziemi po deszczu.

²⁶ Świadczy o tym praindoeuropejski przedrostek **ros-* ‘ciec’ (Boryś 2008, 518).

[< zachśl. *chrobak*²⁷ ‘chrząszcz, żuk, robak’ (Brückner 2000, 459; Boryś 2008, 515)]; *rybaczyć* [< *ryba*, z psł. **ryba* ‘ryba’²⁸ (Boryś 2008, 528; WSJP)]; *rybaczynie* / *ryboczy- nie* [< *ryba*, jw.]; *rybarczyk* [< *ryba*, jw.]; *rybarka* [< *ryba*, jw.]; *rymbarz* / *rumborz* [< daw. *rębać* / *rębić*, z psł. **rǫbati* albo od psł. **rǫbiti* ‘rozcinać, ciąć, sieć’ (Boryś 2008, 512; WSJP)]; *sadz* [< *sadzać*, z psł. **saditi* ‘sadowić, umieszczać, osadzać’ (Boryś 2008, 537; SJDS 1996, 119)]; *sadza* [< *sadzać*, jw.]; *sodzola* [< *sadzać*, jw.]; *stowka*²⁹ [< *stawać*, z psł. **stati* ‘stanąć, zatrzymać, podnieść się’ (Boryś 2008, 547)]; *trepić*³⁰ [< gwar. *tręp* / *trep* ‘drewniany drąg, kij, pałka do płoszenia i napędzania ryb z sitowia do sieci’ (KSGP)]; *ubirać* [< *brać*, z psł. **bǫrati* ‘brać’. Znaczenie to rozwinęło się z wcześniejszego ‘oporządzić’, które z kolei wywodzi się od ‘zebrać, sprzątnąć’ np. ze stołu (Boryś 2008, 660)]; *ubranie* [< *brać*, jw.]; *węgorznica* [< *węgorz*, z psł. **ǫgorb* ‘węgorz’, od pie. **angu* ^(h)*i*- ‘zmija, wąż, robak’³¹ (Brückner 2000, 609; Boryś 2008, 686)]; *wrąb* [< *rębać* / *rębić*, jw.]; *wychodnia* [< *wychodzić*, z psł. **choditi* ‘iść, chodzić’ (Boryś 2008, 64)]; *zakładnia* [< od *zakładać*, z psł. **klasti* ‘stawiać w pozycji leżącej, płasko kłaść, układać’ (Boryś 2008, 237)].

Zapożyczenia pasują się na drugim miejscu analizowanego słownictwa (11,6%). Należą do nich: *indor* [< łac. *indicus gallus* ‘indyjski kogut’ (Boryś 2008, 199; Bańkowski 2000, I, 546; USJP, I, 1209)]; *kastra* [< nm. *die Kästen* ‘skrzynia, skrzynka, pudło’ (Misiorny 2002, 405; duden.de)]; *kasterka* [< nm. *die Kästen*, jw.]; *kipa* [< nm. *die Kiepe* ‘kosz’ (Łoziński 2008, 102)]; *lejtować* [< nm. *leiten* ‘prowadzić, kierować na właściwe miejsce’ (Misiorny 2002, 455–456)].

Słownictwo o niejasnej (dwuznacznej) etymologii (4,7%) reprezentują: *pachować* [< gwar. *pacha* ‘namarszczona część skrzydeł sieci zwisających luzem’ (KSGP), prawdopodobnie z psł. **pachb* / **pacha* ‘bok ciała pod ramieniem’, ale niewykluczone, że znaczenie ‘wglębenie’ powstało pod wpływem ukraińskim, a ‘skrzydło’ – łotewskim (Boryś 2008, 406)]; *stępić* [< *stóp* ‘potrzask, łapka na ryby’ (Brückner 2000, 500) albo z nm. *Stolp* ‘wieża obronna (?)’ lub z psł. **stǫpъ* ‘słup’ (Kłodnicki 1992, 59)].

Charakterystyka semantyczna

Ze względu na podstawę nominacyjną analizowane jednostki leksykalne można podzielić na:

– pochodzące od nazw czynności: *bierka* / *birka* [< *birać* ‘brać, nabierać’ (SStp; SPXVI)]; *błykawka* / *błykawkka* / *błyskowka* [< *błyśkać* ‘błyszczyć, lśnić, świecić’ (SL;

²⁷ Być może pochodzi od psł. **chrobati* ‘trzeszczyć, chrzęścić, chrupać’ z przyrostkiem *-*akb*, czyli *chrobak* pierwotnie oznaczałby ‘ten, co chrzęści, skrzypi’ (Boryś 2008, 515). Postać z zanikiem nagłosowego *ch*-(*robak*) jest już poświadczona w staropolszczyźnie (SStp).

²⁸ Etymologia wyrazu jest niejasna. Wiesław Boryś uważa, że psł. nazwa *ryba* mogła z powodu tabu zastąpić inną, starszą, nieznaną dziś nazwę (2008, 528).

²⁹ Por. stp. *stawadło* ‘miejsce postoju’ od *stawać* (SJDS 1996, 171).

³⁰ Na jednej z fiszek słowa *trepić* w KSGP odnajdujemy informację, że wyraz pochodzi od czasownika *rępać* ‘uderzać, tuc’.

³¹ Według Brücknera „węgorze nie za ryby, lecz za węże powszechnie niegdyś uważano” (2000, 609).

SW, I, 177)]; *kolec* [< *kluć* (daw. *klóć*) ‘przebijać coś czymś spiczastym, ostro zakończonym’ (USJP, II, 137)]; *pacyna* [< daw. *paczyć* ‘wykrzywiać, robić wichrowatym, skręcać’ (SW, IV, 8)]; *pobrać* [< *podbierać* ‘sięgnąwszy od spodu wybrać, wyciągnąć’ (SW, IV, 348) ‘zagarniać od spodu’ (SJPD)]; por. *podebrać* ‘wziąć, brać, zagarnąć’ np. *podebrać siatką rybę* (USJP, III, 224)]; *pojazd* [< daw. *pojeżdżać* ‘prowadzić pojazd, jechać’ (SW, IV, 484; SJPD)]; *psychówka* [< stp. *pychać* ‘napierając na coś, przesuwając; popychać’ (SSStp)]; *rymbarz* / *rumborz* [< daw. *rębać* / *rębić* ‘niszczyć uderzeniami siekiery’ (SSStp), ‘dzielić na kawałki’ (SPXVI)]; *sadz* [< *sadzać* ‘umieszczać, osadzać’ (SSStp; SPXVI; SL; SW, VI, 4), ‘wsadzać’ (daw. SJPD)]; *sadza* [< *sadzać*, jw.]; *sodzola*³² [< *sadzać*, jw.]; *stowka* [< *stawać* ‘zatrzymać się w ruchu’, ‘zostać ustawionym / być ustawionym’ (USJP, III, 1372; WSJP)]; *ubierać* [< *brać* ‘obejmować w posiadanie, zebrać, zabierać kogoś, coś’ (USJP, I, 312; WSJP)]; *ubranie* [< *brać*, jw.]; *wrąb* [< *wrąbać* ‘rąbiąc, dostać się w głąb czegoś’ (USJP, IV, 508); ‘silnie uderzywszy w coś ostrym narzędziem, wykonać otwór, wgłębienie, np. wrąbać się w lód’ (WSJP)]; *wychodnia* [< *wychodzić* ‘opuścić miejsce’ (USJP, IV, 599; WSJP)]; *zakładnia* [< *zakładać* ‘umieszczać coś w czymś, na czymś’ (USJP, IV, 819; WSJP)];

– wskazujące na urządzenie, narzędzie związane z rybołówstwem: *jadrzyć* [< daw., gwar. *jadro* ‘środkowa, wklęsła część sieci; dno sieci w kształcie worka’ (SPXVI; KSGP)]; *lejtować* [< *lejt* ‘urządzenie połowowe stanowiące kombinację dwóch ukośnie ze sobą połączonych deseczek, umożliwiające należyte rozłożenie sieci (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 101–102)]; *odyżkować* [< gwar. *odyga* / *lodyga* ‘rodzaj łodzi do połowu ryb’ (KSGP)]; *plótować* [< gwar. *plóto* ‘pływak, korek służący do utrzymania sieci na wodzie’ (MSGP, 194; KSGP)]; *przygrędzić* [< gwar. *grenzidko* / *grędzidło* / *gręzdilo* ‘ciężarek, najczęściej kawałek żelaza lub kamyczek nawlekany na sieć, utrzymujący ją przy gruncie w wodzie’ (Pracki 1908, 110; Kłodnicki 1992, 141)]; *stęmpić* [< gwar. *stęmp* / *stęb* ‘trójścienna sieć zastawna o dużych okach osadzona na kijach stojących w poprzek rzeki lub stawu, z dużą siatką, w której więzną ryby’ (Pracki 1908, 121; SGKK kartoteka)]; *trępić* [< gwar. *tręp* / *trem* ‘drewniany drąg, kij, pałka do płoszenia i napędzania ryb z sitowia do sieci’ (KSGP)];

– motywowane nazwą zwierząt: *indor* [< *indyk*³³ ‘duży, nielotny ptak o ciemnym upierzeniu, hodowany ze względu na smaczne i zdrowe mięso’ (USJP, I, 1209; WSJP)]; *pińczak* [< gwar. *pińka* ‘pliszka³⁴’ (KSGP; SW, IV, 195 z kwalifikacją gwar.)]; *rybaczyć* [< *ryba* ‘zwierzę kręgowie żyjące w wodzie, oddychające skrzelami, o kończynach w postaci płetw, o ciele w większości gatunków pokrytym łuskami’ (USJP, IV, 1098; WSJP)]; *rybaczynie* / *ryboczynie* [< *ryba*, jw.]; *rybarczyk* [< *ryba*, jw.]; *rybarka* [< *ryba*, jw.]; *węgornica* [< *węgorz* ‘ryba o długim, węzowatym ciele pokrytym drobną łuską i powleczonym śluzem; *Anquilla anquilla*’ (USJP, IV, 398; WSJP)];

³² „Sadzawka ... kędy ryby sadzają” (SPXVI).

³³ Może dlatego, że indyk to gatunek ptaka grzebiącego, a larwa żółto-czarnej ważki większość dnia spędza zagrzebana w piasku. Zakopuje się do kilku centymetrów i pokonuje spory dystans pod podłożem. Byłaby to zatem larwa wygrzebana z ziemi przez indyka.

³⁴ Pliszka jest to biały ptak z rodziny wróblowatych, który jedzenia poszukuje na ziemi. Często zdobywa je, wędrując za maszynami rolniczymi. Zjada wykopane przez nie bezkręgowce – żuki i dżdżownice (za: <https://zwierzeta.pl/pliszka/>).

– związane ze zjawiskami atmosferycznymi: *rasówka* [< *rosa* ‘krople wody powstałe w wyniku skraplania się pary wodnej w powietrzu, osadzające się na powierzchni roślin, gruncie; osad atmosferyczny’ (USJP, III, 971; WSJP)];

– tautologiczne, których definicje nie różnią się od definicji podstaw: *czołno*³⁵ [< stp. *czołn* ‘mała łódź zrobiona zwykle z jednego kawała drzewa’ (SStp; SPXVI; SJDS 1996, 190)]; *kasterka*, *kastra* [< *kastra* ‘drewniana lub metalowa skrzynia’ (SJPD; USJP, II, 67)]; *kipa* [< daw. *kipa* ‘kosz pleciony’ (SJPD)]; *kleszczka* / *kliszczka* [< gwar. *kleszczka* / *kleszka* ‘prątek drewniany do wiązania oczek sieci z lnu lub konopi; iglica’ (KSGP; SW, II, 358; SJPD; SJDS 1996, 123)]; *odyga* / *lodyga*, *lodyżka* [< gwar. *odyga* / *lodyga* ‘rodzaj łodzi do połowu ryb’ (KSGP)]; *robak* / *robok* [< robak ‘drobne, pełzające zwierzę bezkręgowce o wydłużonym ciele’ (USJP, III, 954; WSJP)];

– o niejednoznacznej motywacji: *glizda* [< pot. *glista* ‘dżdżownica’ (USJP, I, 1014; WSJP) albo od niezachowanego w językach słowiańskich przymiotnika **glistъ* ‘śliski, lepki’ (Boryś 2008, 160–161; Bańkowski 2000, 432)]; *koryto* [< *kora* ‘zewnątrzna tkanina, najczęściej brunatna i chropowata okrywająca pień i gałęzie drzewa’ (USJP, II, 244; WSJP) albo od słabo poświadczonego czasownika psł. **koriti* ‘zdzierać korę z drzewa’ (Boryś 2008, 250)].

Podsumowanie

Analiza semantyczna i genetyczna pozwoliła nie tylko na wskazanie podstaw motywacyjnych oraz na ustalenie pochodzenia badanych jednostek nazewniczych, ale pokazała, że słownictwo związane z rybołówstwem charakteryzuje się obecnością wielu form archaicznych: *błyskawka*, *jadrzyć* i dialektycznych: *odyżkować*, *lodyga*, *lodyżka*, *odyga*.

Wiele z dialektyzmów ma zasięg szerokoterytorialny, np. *rybaczyć* w znaczeniu ‘łowić ryby’ MSGP (245) notuje z Kaszub, Pomorza pld. i Mazowsza; *wychodnię* w treści ‘duży przerebel do łowienia ryb niewodem’ MSGP (326) rejestruje z Kaszub, Pomorza pld., Wielkopolski pld. i Mazowsza pld., a *glizdę* jako ‘dżdżownicę’ MSGP (74) poświadcza z Wielkopolski. Do wąskoterytorialnych (znanych tylko na Kujawach) należą: *jadrzyć*, *plótować*, *ubierać*, *ubieranie*.

Przy okazji udało się odnaleźć wyrazy albo w ogóle niepoświadczone przez słowniki gwarowe i kartotekę *Słownika gwar polskich – pińczak*, albo nienotowane w podanych w tej pracy znaczeniach, np.: *lodyga* / *odyga*, *lodyżka*, *odyżkować*.

Zgromadzony materiał w niewielkim stopniu odzwierciedla także kulturę materialną i społeczną kujawskich rybaków. Na podstawie nazw można wnioskować, że połowy odbywały się przez cały rok. W porach ciepłych sieci lub wędy zarzucano z łodzi albo z brzegu, natomiast zimą łowiono w przereblach. Sieci tkano ręcznie. Przy odłowach konieczna była współpraca wielu osób – nie tylko rybaków, ale także ich rodzin. Kobiety zajmowały się sprzedażą ryb, a dzieci towarzyszyły mężczyznom w rozplątaniu i oczyszczaniu sieci.

³⁵ Ma motywację formalną. Zmiana rodzaju gramatycznego nastąpiła w wyniku dysfonii wygłosowego *-ln* (Bańkowski 2000, 235).

Kujawscy rybacy posiadali ogromną wiedzę o sposobie zachowania i bytowania ryb. O znajomości etologii świadczą chociażby stosowane przez nich różnego rodzaju przyręty. Doskonale orientowali się także w zjawiskach klimatycznych, znali charakter wód i ukształtowanie dna. Te profesjonalne kompetencje zapewniały im obfite połowy.

Na zakończenie raz jeszcze warto podkreślić, że „tradycje rybackie, jak wiele innych, giną pod naporem współczesności i może się okazać nagle, że już jest za późno, aby je zachować” (Znamierowska-Prüfferowa 1988, 152), dlatego musimy się spieszyć, by ocalić od zapomnienia przechowywane w pamięci najstarszych użytkowników gwary ludowe nazwy związane z zawodem rybaka.

WYKAZ SKRÓTÓW

daw. – dawniej, dawny
gwar. – gwarowy
kwal. – kwalifikator, kwalifikacja
łac. – łaciński
nm. – niemiecki
płn. – północny
płd. – południowy
pie. – praindoeuropejski
por. – porównaj
pot. – potocznie, potoczny
psł. – prasłowiański
stp. – staropolski
zachśl. – zachodniosłowiański
zob. – zobacz

Konflikt interesów: Autorka deklaruje brak konfliktu interesów.

Wkład autorki: Autorka przyjmuje na siebie wyłączną odpowiedzialność z tytułu: przygotowania koncepcji badawczej dzieła i sposobu jego przedstawienia (opracowania metodyki), zebrania i analizy danych, interpretacji wniosków, a także zredagowania wersji ostatecznej rękopisu.

Literatura

- Bańkowski A. (2000), *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1–2, Warszawa.
- Boryś W. (2008), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.
- Brückner A. (2000), *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa.
- Dzieduszycka B., Dzieduszycki W., Maciejewski M., Kupczyk M. (2007), *Skarby ziemi kruszwickiej. Kultura i przyroda*, Kruszwica.
- Karaś H. (2019), *Jeszcze o potrzebie dokumentowania leksyki gwarowej (na przykładzie wybranych wyrazów południowomłopolskich z okolic Biecza)*, „Gwary Dziś” 11, s. 19–27, <https://doi.org/10.14746/gd.2019.11.2> (dostęp: 25.10.2023).

- Kłodnicki Z. (1992), *Tradycyjne rybołówstwo śródlądowe w Polsce. Zarys historii sposobów, narzędzi i urządzeń rybackich w świetle metody retrogresywnej*, Wrocław.
- Kolberg O. (1867), *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, tańce, muzyka. Seria III. Z rycinami i drzeworytami wedle rysunku W. Gerson. Kujawy. Część pierwsza*, Warszawa.
- KSGP, Kartoteka *Słownika gwar polskich*, www.rcin.pl (dostęp: 15.10.–24.11.2023).
- Mały słownik kultury dawnych Słowian*, red. L. Leciejewicz, rozdz. *Rybołówstwo*, Warszawa 1972, s. 339–340.
- Misiorny M. (2002), *Uniwersalny słownik niemiecko-polski, polsko-niemiecki (Universalwörterbuch deutsch-polnisch, polnisch-deutsch)*, Warszawa.
- Moszyński K. (1929), *Kultura ludowa Słowian*, cz. I: *Kultura materialna z 21 mapkami oraz z rycinami 1138 przedmiotów*, rozdz. 3: *Rybołówstwo*, Warszawa–Kraków–Lublin–Łódź–Paryż–Poznań–Wilno–Zakopane, s. 63–101.
- MSGP, *Mały słownik gwar polskich*, red. J. Wronicz, Kraków 2010.
- Paluszak-Bronka A. (2023), *Nazwy metod, narzędzi i urządzeń do połowu ryb w gwarach kujawskich*, „Gwary Dziś” 16, s. 131–144, <https://doi.org/10.14746/gd.2023.16.11> (dostęp: 4.01.2024).
- Pracki W. (1908), *Gwara ślesińska*, „Kwartalnik Etnograficzny *Lud*”, t. XIV, z. I i II, s. 90–127 (słowniczek, s. 106–127).
- Radziewicz J. (2021a), *Rybołówstwo w dawnej Polsce*, „Rolniczy Magazyn Elektroniczny”, nr 72, marzec–kwiecień, <https://rme.cbr.net.pl/index.php/archiwum-rme/575-marzec-kwiecien-nr-72/kultura-i-tradycja-ludowa/874-rybolowstwo-w-dawnej-polsce> (dostęp: 15.11.2023).
- Radziewicz J. (2021b), *Historia i tradycja rybactwa*, za: <https://nikidw.edu.pl/2021/06/29/ryby-w-zyciu-mieszkancow-polski-29-czerwca-dzien-rybaka> (dostęp: 19.01.2024).
- Ropelewski A. (1963), *1000 lat naszego rybołówstwa*, Gdynia.
- SGKK, *Słownik gwar i kultury Kujaw*, red. Z. Sawaniewska-Mochowa, t. I, Bydgoszcz 2017.
- SGP, J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.
- SJDS, *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, red. K. Kleszczowa, Katowice 1996.
- SJPD, *Słownik języka polskiego*, t. 1–11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958–1969, <http://doroszewski.pwn.pl> (dostęp: 15.10.–20.12.2023).
- SL, S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1–6, Lwów 1807–1814, <http://kpbk.umk.pl/dlibra/publication?id=8173> (dostęp: 15.10.–24.11.2023).
- Słownik gwary i kultury Kujaw* (kartoteka).
- Słownik zapożyczeń niemieckich w polszczyźnie*, red. M. Łoziński, Warszawa 2008.
- SPXVI, *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 1–, red. M.T. Mayenowa, Wrocław–Warszawa–Kraków, <https://spxvi.edu.pl> (dostęp: 15.10.–24.11.2023).
- SSStp, *Słownik staropolski*, t. 1–11, red. S. Urbańczyk, Wrocław, <https://pjs.ijp.pan.pl/SSStp.html> (dostęp: 15.10.–24.11.2023).
- SW, J. Karłowicz, A. Kryński, A. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1–8, Warszawa 1900–1927.
- USJP, *Uniwersalny słownik języka polskiego*, t. 1–4, red. S. Dubisz, Warszawa 2003.
- WSJP, *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Żmigrodzki, Kraków 2007–, <https://wsjp.pl> (dostęp: 15.10.–24.11.2023).

- Waniakowa J. (2020), *Polskie słownictwo gwarowe w kontekście etymologicznym (na przykładzie nazw roślin)*. „Gwary Dziś” 12, s. 247–255, <https://doi.org/10.14746/gd.2020.12.18> (dostęp: 22.10.2023).
- Znamierowska-Prüfferowa M. (1988), *Tradycyjne rybolówstwo ludowe w Polsce na tle zbiorów i badań terenowych Muzeum Etnograficznego w Toruniu*, Toruń.
- Znamierowska-Prüfferowa M., Żelechowska J. (1965), *Zarys etnograficzny okolic Kruszwicy. Rybolówstwo ludowe na Gople*, [w:] *Kruszwica. Zarys monograficzny*, red. J. Grześkowiak, Toruń, s. 381–384.

Netografia

- <https://www.duden.de> (dostęp: 10–12.12.2023).
- <https://www.bing.com/search?q=biale+robaki+na+ryby&FORM=R5FD2> (dostęp: 7.11.2023).
- <https://www.ekologia.pl/wiedza/zwierzeta/minog-rzeczny> (dostęp: 29.10.2023).
- <https://zwierzeta.pl/pliszka> (dostęp: 29.10.2023).